

Tieteen moninkertaisen työmiehen merkkipäivänä

Erkki Itkonen 75-vuotias

RAIJA BARTENS

Suomen Akatemian jäsen, Helsingin yliopiston suomalais-ugrilaisen kielen-tutkimuksen emeritusprofessori Erkki Itkonen täyttää 26. huhtikuuta 75 vuotta. Tiedemiehenä Erkki Itkonen ei ole vetäytynyt emerituksen ansaittuun lepoon. Symbioosissa elävien Helsingin yliopiston suomalais-ugrilaisen laitoksen ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen tutkimusarkiston Suomen suvun työntekijät kokevat työyhteisönsä kunniaksi ja onneksi sen, että akateemikko Itkonen jatkuvasti tekee päivätyötään konkreettisesti heidän parissaan.

Niin suuren korjuujuhlan aikaa kuin suuri tiedemies nyt elääkin, olkoon seuraava kuva luonnoksenomainen hahmotelma hänen tähänastisesta tutkimustyöstään. Sen esittäminen Virittäjän lukijoille on erityisen paikallaan; onhan Erkki Itkonen aloittanut tutkijanuransa juuri Virittäjässä viisikymmentäviisi vuotta sitten ja Virittäjässä hän on monet merkittävät artikkelinsa, myös monien suurten tutkimustensa ydinnäkemykset, myöhemminkin julkaissut. Kiitollisena Virittäjä muistaa myös sitä suurta työpanosta, jonka Erkki Itkonen aikoinaan Virittäjän toimitussihteerinä antoi aikakauskirjan hyväksi.

Erkki Itkonen tutkimustyöstä hahmottuu eheä kuva; sen komponenteissa on orgaanisen kasvun rehevyttä ja ristiriidattomuutta.

Kuvan yhtenä komponenttina on saamen kieleen ja kulttuuriin kohdistunut tutkimus; sitä voisi nimittää uskollisuuden komponentiksi. Itkonen ensimmäinen julkaisu on Virittäjässä v. 1933 ilmestynyt pieni etymologinen tutkielma suomalais-saamelaisesta päähineennimityksestä. Seuraavan Virittäjässä ilmestyneen kirjoituksen lähtökohta on kokonaan saamen kielessä; siinä selvitetään *aibmo*-substantiivin etymologia. Saamen kielen tutkimuksen komponentti on jo tuolloin tekijänsä käsissä laajenemassa ja syvenemässä arvaamattomiin ulottuvuuksiin. Kansanrunouden tutkimuksen ja kielitieteen välillä itseään etsinyt nuori tutkija oli kesäisellä Lapin-matkallaan, saamen

kieli ympärillään, tuntenut saavansa pitävän otteen tieteestä kielentutkijana. Lappiin suuntautuneen uuden, tavoitteellisen tutkimusmatkan tuloksena oli itälapin taivutusjärjestelmää valaiseva aineisto. Väitöskirjan tekijä totesi kuitenkin pian rakennuksensa kivijalan vaativan ensin äänneopin selvitystä. Legendaarisen nopeasti valmistui silti vuodeksi 1939 väitöskirja, nelisatasivuinen itälapin vokaaliston kvalitatiivisten piirteiden selvitys (*Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus mit besonderer Berücksichtigung des Inari- und Skoltlappischen: lautgeschichtliche Untersuchung*, SUST 79). Siinä on luotu kuva itälapin vaikeahahmotteisten vaihteluiden täyttämästä vokaalistosta, sen struktuurista ja struktuuriin johtaneesta kehityksestä tavalla, jonka selkeäpiirteisyydessä myöhäinen lukija näkee jo valmiina Itkosen tulevienkin tutkimusten olennaisia tekijöitä. Aukottomalta vaikuttava materiaali on tutkijan herpaantumattomassa otteessa; systeemin mukaisuuksia tavoittava katse tarkastaa perusteellisesti eri vaikutusyhteydet. Jos tämän tasapainoisen tutkimuksen joihinkin kohtiin haluaisi erityisesti kiinnittää huomiota, niin kai itälapille niin tyypillisten kontraktiovokaalien kuvaukseen. Siinä Itkoselle tyypillinen systeemikokonaisuuksien vaarinotto johtaa historiallista fonotaksia koskeviin kiinnostaviin oivalluksiin esimerkiksi jaksoissa, jotka hän perustaa vanhemmille kielenvaiheille luonteenomaiseen sääntöön välttää sananloppuista kahden konsonantin jonoa. Itälapin vokaaliston kvalitatiivien piirteiden selvitys sai jatkon, kvantiteettisysteemin rakenteen ja synnyn kuvauksen seitsemän vuotta myöhemmin (*Struktur und Entwicklung der ostlappischen Quantitätssysteme*, SUST 87, 1946). Näiden molempien monografiain ohella on syntynyt joukko merkittäviä, suppeampia mutta erinomaisen sisällökkäitä saamen äänneopin kysymysten selvityksiä, sellaiset kuin tutkielmat itälapin astevaihtelusysteemien luonteesta ja lapin vartalotyypeistä (molemmat FUF 27, 1941). Vielä kolmekymmentä vuotta myöhemmin Itkonen asettaa saamen fonologian perusteellisen tietämyksensä hyödynnettäväksi, laatii ehdotukset inarinlapin ja kildininlapin (Šonguj'n murteen) fonemaattiseksi kirjoitusjärjestelmäksi (*Castrenianumin toimitteita* 1, 1971) ja kehrittelee muutamissa Suomalais-ugrilaisen Seuran esimiehenä pitämissään vuosikokousesitelmissä nuoruudenteemojaan (*Phonetische und phonologische Betrachtung der ostlappischen Dialekte*, SUSA 72, 1973; *Betrachtungen zum lappischen Stufenwechsel*, SUSA 75, 1977).

Äänneopillisten tutkimusten ohessa syntyy muitakin pienimuotoisempia saamen kieltä, usein sen sanastoa, käsitteleviä tutkimuksia. Autonomiseen kielitieteeseen porautuneessa tutkijassa tekee samanaikaisesti työtään toinen, jonka näkemys tavoittaa koko laajuudessaan sen kontekstin, missä kieli elää. Itkosen sanahistorialliset tutkielmat tuovat lukijalle maantuoksuisia elämyksiä; niissä uusi oivallus kytkeytyy kansatieteen, folkloren, historian

Tieteen moninkertaisen työmiehen merkkipäivänä

säikein reaalityodellisuuteen. Muistettakoon vaikkapa saamelaista merkitsevien nimitysten tai saamelaisten naapureistaan käyttämien nimitysten selvitystä, josta avautuu näkymä saamelaisten esihistorian ja historian maise-miin: Lappalaista merkitsevistä nimityksistä ja niiden historiallisesta taustasta (Vir. 1941), Lappalaisten esihistoriaa valaisevia sanoja (Vir. 1946), Lappalaisten esihistoria kielitieteen valossa (Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta. Tietolipas 20, 1961), Pari Karjalan ja Haalogalannin valtakauden muistoa lapin kielessä (Kertomus Suomen Akatemian toiminnasta vuonna 1967) tai suomen *mahla*-sanan ja sen saamenkielisen vastineen tarkastelua (FUF 24, 1937).

Suurenmoisen lappologisen tiedon valloituksen Itkonen teki viisikymmen-luvun alkuvuosina (1950–55) kerätessään suuren inarinsaamen sanaston. Se oli Koskimiehen ja Äimän aiemmin kokoamaan inarinsaamelaiseen materiaaliin verrattuna määrältään moninkertainen, laadultaan ihanteellisen tarkka ja samalla verevä sanakirja-aines. Olennaisen osan Itkonen kirjoitti muistiin kesäisin inarilaisessa erämaatalossa, Sulkusjärven tusculumissaan uskollisen ystävänsä, inarinsaamen taitomiehen Uula Morottajan luona. Erinomainen sanastosaalis kuvastaa myös Itkosen erinomaista taitoa löytää tie kielenop-paan sisäiseen maailmaan – jos kohta myös saamen kielen tutkijalle hyödyllistä kykyä selvittää erämaan oloissakin. (Itkosen voimakkaasta kannustukses-ta huolimatta ei inarinsaamelaisten entisen elämän täyden kirjon omakoh-taisesti kokenut Uula Morottaja, entinen huutolaispoika, valitettavasti roh-jennut Itkosen avullakaan ryhtyä Turin ja Pirakin tapaan muokkaamaan muisteluksiaan.) Saamen kielen tutkimuksen suureksi voitoksi Itkonen on toimittanut suuren sanakirjansa jo melkein kokonaan julkisuuteen. Kolmas osa on ilmestymässä, ja ilmestymäisillään on viimeinen, neljäs osa, johon tu-levat sisältymään nekin väitöskirjaa suunnitelleen nuoren tutkijan keräämät muoto-opilliset ainekset, joita väitöskirjatyöhön ei sitten tarvittukaan.

Itkosen saamen kielen tutkimuksen lohkoa on tässä luonnehdittu uskollisuuden komponentiksi. Pyyteettömyyden komponentiksi hänen saamen kie-len ja kulttuurin hyväksi tekemäänsä työtä myös voisi nimittää. Aineellisen edun tavoittelua tuntematon idealisti toimi jo nuoresta Lapin Sivistysseuran työssä, vuodet 1934–50 Sabmelaš-lehden toimittajana ja paljolti kirjoittajana. Sama idealisti asetti kykynsä myös saamen kirjakielen ortografian kehittämistyöhön ja saamelaisen virsikirjan toimittamiseen.

Saamen äänneopin selvitys loi uutta valoa suomen varhaisvaiheisiin. Nii-den vokaalijärjestelmän ja vartalo-tyyppien tutkimus koki Itkosen ansiosta korkean keskipäivänsä: Varhaiskantasuomen pääpainottoman *ai*-diftongin kahtalaisen kehityksen syistä (Vir. 1942), Onko kantasuomessa ollut keski-vokaaleja? (Vir. 1945), Vokaalikombinaatiot ja vartalo-tyypit (Vir. 1948),

Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen (FUF 30, 1949), Über die suffixalen Labialvokale im Lappischen und Ostseefinnischen (Scandinavica et Fenno-Ugrica, 1954). Die Umwandlung einiger *a*- und *ä*-Stämme zu *e*-Stämmen im Urfinnischen (SUSA 75, 1977).

Haastavaksi osoittautunut äänneopillisen tutkimuksen komponentti vei yhä syvemmälle. Syntyi purkauksenomaisesti, mutta vuosikaudet mieltä askarruttaneiden pohdintojen tuloksena mordvan vokaaliston historian selvitys (FUF 29, 1946). Saamen kielen tutkimuksen komponentin rinnalle oli asetettu täyteen valoon suomalais-ugrilainen, suurten ulottuvuuksien komponentti. Pian seurasi marin ja permiläisten kielten vokaalistojen kehitystä luotaava laaja tutkimus (FUF 31, 1954); kolme vuotta aiemmin Itkonen oli jo Virittäjässä valaissut ongelmiaan olennaiselta osin kirjoituksessa »Permiläisen vokaali- ja painotusopin alalta». Siinä Itkonen lopullisesti hajotti Steinitzin vokaaliteorian perustan osoittamalla marin redusoituneet vokaalit marin erikoiskehityksen, kantamarin, aikaisiksi.

Äänneopillisten tutkimusten komponentti laajeni omalla painollaan morfologian komponentiksi. Vokaaliston historian selvitys toi ratkaisun sanavartaloiden kehityksen ongelmiin, ja yhä useammin joutuivat eri sidonnaisien morfeemien rakenne ja funktiot Itkosen analyysiin: Onko itämerensuomessa jälkiä duaalista? (Vir. 1959), Zur Frühgeschichte der lappischen und finnischen Lokalkasus (CIFU 2, 1968), Kuolanlapin vokatiivimuodoista (Vir. 1947), Das Perfekt des Partizips im Lappischen (SUST 98, 1950), Über den Genetiv und Partitiv in einigen Adverbien (CIFU 1, 1963), Die lappischen Deminutivableitungen von Superlativen und Komparativen, zunächst im Lichte des Inarilappischen (Studia Ethnographica Upsaliensia 21, 1964), Über einige Formen der dritten Person in der lappischen Konjugation (FUF 37, 1969), Über einige lappische Verbalsuffixe (SUSA 76, 1980), Tšeremissin kielen sanaliittojen suhteesta yhdyssanoihin ja taivutusmuotoihin (Vir. 1960), Beobachtungen über die Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystems (SUST 125, 1962), Erästä tšeremissin adverbityypistä (Vir. 1966), Eräiden latiivin ja prolatiivin päätteiden tarkastelua (Vir. 1967), Esiintyykö *s*-latiivi permiläisissä kielissä? (Vir. 1966). Se tiedon määrä, mikä näihin tutkielmiin sisältyy, on tekstin laajuuteen nähden usein lähes tyrmäävä. Mutta kysymyshän on Erkki Itkosen tekstistä: sen juuret ovat aina lujasti vankassa, hallitussa materiaalissa ja latva uhkuu avaraa näkemystä.

25-vuotiaista lappologia oli jo kiehtonut myös saamen kielen syntaksi (Satakuntalaista lainaperua ruotsinlapin syntaksissa, Vir. 1938). Tutkimuksessaan hän kyllä alisti morfologiankin komponentin muodon ja funktion selvityksen kaksoisvalotukseen, mutta erityisesti seitsenkymmenluvulla Itkonen on suunnannut tutkimuksen valokiilan syntaktisiin ilmiöihin: Über das

Tieteen moninkertaisen työmiehen merkkipäivänä

Objekt in den finnisch-wolgaischen Sprachen (FUF 39, 1972), Zur Geschichte des Partitivs (FUF 40, 1973).

Näissä laajoissa — tai, kuten jo luonnehdin: suurten ulottuvuuksien — komponenteissa tutkijan tavoitteena on rekonstruoida kielten historia suurimpaan mahdolliseen todennäköisyyteen. Historia on Itkoselle kuitenkin samalla aina kielen rakenteen kunkinhetkisen kokonaisuuden todellisuutta. Coseriuun tuo mieleen tapa, jolla Itkonen toistuvasti tavoittaa kunkinhetkistä synkronista systeemiä. Yleisen kielitieteen kehityksen tarkkaaminen on ollut hänelle selviö. Oppilailleen hän yhä uudelleen teroitti yleisen kielitieteen ja toisten kielialueiden tutkimukseen perehtymisen tärkeyttä. Suvereenin suomalais-ugrilaiden kielten tietämyksensä hän esitti yleiskielitieteellisessä teoksessaan *Kieli ja sen tutkimus* (v. 1966).

Itkosen tuotannossa on kieliopin toisiaan täydentävien komponenttien viereltä alusta alkaen erottunut intensiivinen sanaston tutkimuksen komponentti, näin jo nuoren lappologin työssä. Sanaston tutkimus on jo runsaan kolmenkymmenen vuoden ajan vaatinut sellaisen osan tutkijan päivätyöstä, että jo senkin takia muiden tutkimustulosten määrä hämmästyttää. Itkonen otti nimittäin vastatakseen Suomen kielen etymologisen sanakirjan kirjoittamisesta, ensin Y. H. Toivosen ja Aulis J. Joen kanssa, sitten Aulis J. Joen ja Reino Peltolan kanssa. Tätä velvollisuudentunteen komponenttia on kuitenkin osuvampaa nimittää voitolliseksi komponentiksi: Suomen kielen etymologisesta sanakirjasta kehkeytyi tekijänsä käsissä todellinen suomen kielen ja Suomen suvun esihistorian thesaurus. Akateemikko Itkonen ja hänen molemmat työtoverinsa valmistelevat paraikaa toista, suurelle yleisölle tarkoitettua etymologisen sanakirjan laitosta. Merkittävän etymologisen tiedon määrän Itkonen on esittänyt myös saamen kielen oppikirjassaan (*Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis*, 1960). Sanastontutkimuksen komponentissa säteilee kirkasvaloisena myös marilainen osuus. Itkosen marin kielestä hänelle luonteenomaisella tarkkuudella ja eläytyvällä otteella muistiin merkitsemä laaja materiaali tulee sisältymään Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa valmisteilla olevaan marin kielen sanakirjaan.

Itkosen kokonaisvaltaisiin synteeseihin hakeutuva tutkijan luonne tulee erityisen kauniisti näkyviin hänen tutkimuksissaan »Suomen suvun esihistoria» ja »Lappalaisten esihistoria kielitieteen valossa». Ne sisältävät molemmat hänen Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Tietolipas-sarjaan kuuluvaan artikkelivalikoimaansa Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta (1966). Tämä näöltään pieni kirja on suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen harjoittajille ja harrastajille pysyvästi suuri teos.

Suuri kielentutkija, joka täsmentää puhettaan runositaatein tai hämmäs-

tyttää unkarilaisia ystäviä esittämällä Petöfiä ulkomaistista, on säilyttänyt myös nuoruutensa kiinnostuksen kansanrunouteen ja runouteen laajemmin. Tätä runollista komponenttia Itkosen tuotannossa rakentavat saame-laisten henkisen muinaiskulttuurin syviin yhteyksiin asettava yleisesitys Lappalainen kansanrunous (teoksessa Suomen kirjallisuus I, 1963) sekä myös monet muut laajojenkin alueiden kartoitukseksi avartuvat tutkimukset kuten Kolttien satu revontulien synnystä (Vir. 1959), Lappalainen haltijatarpari ja sen siperialainen vastine (Kalevalaseuran vuosikirja 40, 1960), Hajahuomioita lappalaisten perinteestä (Kalevalaseuran vuosikirja 54, 1974), Älteste Elemente der lappischen Volksüberlieferung (SUSA 74, 1976). Myös saame-laisten kirjoitettu kirjallisuus on saanut Itkosesta myötätuntoisen ja eläytyvän tulkitsijan (Suomenlappalaisia kirjailijoita, Kalevalaseuran vuosikirja 51, 1971).

Erkki Itkosen tutkimustyöllään fennougristiikalle valtaaman uuden tiedonalueen laajuus, hänen suomen ja sen sukukielten menneisyyteen avaa-mansa näkymän syvyys saa osaselityksensä hänen jokaisessa työssään, työn-sä jokaisessa vaiheessa osoittamastaan velvollisuudentuntoisesta, pyyteettömästä uskollisuudesta. Siinä hän on ympäristölleen esikuvana edelleenkin. Hänen työnsä suuret ulottuvuudet, sen avara näkemyksellisyys, ovatkin siten sieltä selittämättömästä, sieltä missä »aatos suurta kohti suunnittuu». Siellä Otto Mannisen päivänmaassa, missä »latvaa tuutii tuulet suviset, hedelmät kypsyy kullanhehkuiset» Erkki Itkoselle jatkuvan sadonkorjuun on-nellisiä vuosia toivottavat hänen työtoverinsa, oppilaansa ja ystävänsä.

Erkki Itkonen 75 Jahre

RAIJA BARTENS

Prof. Dr. Erkki Itkonen, Mitglied der Akademie Finnlands, Professor emeritus für Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft an der Universität Helsinki, wird am 26. April 1988 75 Jahre alt. Wenn Prof. Dr. Itkonen heute Rückschau hält, blickt er auf eine lange und ertragreiche Forschungsarbeit zurück, deren Publikation gerade in der Zeitschrift Virittäjä vor 55 Jahren begann.

Erkki Itkonen fing als Forscher der lappischen Sprache an; der Lappologie

leistet er noch heute unschätzbare Dienste. Die Forschungsarbeit, die mit der Erklärung der komplizierten Lautsysteme des Ostlappischen begann, erweiterte sich auf andere Gebiete der Sprache; neben den verschiedenen lautlichen Problemen haben zahlreiche morphologische und syntaktische Erscheinungen des Lappischen ihre Lösung gefunden. Seine Untersuchungen über den lappischen Wortschatz bereicherten stets auch unser Wissen über die lappische geistige und

Tieteen moninkertaisen työmiehen merkkipäivänä

materielle Kultur. Die Vorgeschichte der Lappen, aber auch ihre Folklore und Literatur, hat Erkki Itkonen in vielen Arbeiten auf seine souveräne Art beleuchtet. Die beiden Seiten seines Forschercharakters, die des Theoretikers und die des im Terrain arbeitenden Sammlers, haben für die Lappologie wesentliche Früchte getragen. Derzeit ist Erkki Itkonen damit beschäftigt, sein monumentales Inarilappisches Wörterbuch herauszugeben. Zwei der geplanten vier Bände sind bereits erschienen.

Die lappologische Forschung von Erkki Itkonen deckt jedoch nur einen Teil seines umfangreichen Arbeitsgebietes. Seine lappologischen Untersuchungen haben außerdem manche Erscheinungen des Finnischen und der anderen ostseefinnischen Sprachen in neues Licht gesetzt. Nach den Untersuchungen über die Vokalsysteme des Mordwinischen, des Tscheremissischen und der permischen Sprachen konnte er auch manche morphologische und syntaktische Probleme der finnisch-permischen Sprachen zufriedenstellend lösen. Immer wieder haben seine Forschungsergebnisse das frühere Bild von der Geschichte der fin-

nisch-ugrischen Sprachen radikal verändert.

Die Weite und die Tiefe des neuen Wissens, das Erkki Itkonen für die Erforschung der finnisch-ugrischen Sprachen erschlossen hat, ist umso erstaunlicher, wenn man bedenkt, dass er seit bereits über dreißig Jahre mit der Ausarbeitung des Etymologischen Wörterbuches der Finnischen Sprache beschäftigt ist. Dieses beeindruckende Unternehmen ist in den Händen von Erkki Itkonen und seiner beiden Mitarbeiter Aulis J. Joki und Reino Peltola zu einem wirklichen Thesaurus der finnischen Sprache und Vorgeschichte geworden. Derzeit sind die Verfasser damit beschäftigt, eine zweite, für das große Publikum bestimmte Auflage von diesem Werk zu erstellen.

Mit seiner Forschungsarbeit, die viele Sektoren umfaßt und überall tief schürft, häufig grundlegenden Charakter hat, erwarb sich Erkki Itkonen einen erstrangigen Platz in der Forschungsgeschichte der Finnougristik. Seine Kollegen, Freunde und Schüler wünschen ihm Gesundheit und Kraft für weitere ertragreiche Jahre.